

Мария Долмова-Лукановска/ Maria Dolmova-Lukanovska

ЗА ПОГРЕБЕНИЯТА НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРЕ

About the Burials of the Tarnovo Kings

The present paper treats the problems related to the deaths and the burials of the Tarnovo kings. Although the historical and archeological information is limited it enables us to reconstruct the burial ceremony. Many representatives of the secular and ecclesiastical authority took part in it, looking after the observation of the court protocol and church canons.

The burials of the Tarnovo kings followed the Byzantine model. It included announcing of the mourning, carrying the ruler out of the palace, carrying him to the church, officiating and descending him into the grave in a church, selected for the occasion.

The royal tomb represented a monument turned to the alive to remember them for the deceased and his deeds. With little changes the burial ceremony had been preserved through the centuries in all royal courts.

При изследване на живота на търновските царе пред нас се изправят сериозни и често непреодолими трудности. И макар да знаем точните дати на тяхното управление, ние познаваме слабо ритуалите и церемониите, съпътствали тяхното ежедневие. Причина за това е липсата на български хроники, което ни лишава от сигурни доказателства при разглеждането на тези въпроси. Освен държавни е имало и важни личностни събития като сватби, раждане на наследник и погребения, които са намерили слабо или никакво място в историческите извори – български и чужди, които дават известна представа за владетелските преживявания, разбирания и възгледи през различните векове. В настоящата работа се опитваме да хвърлим светлина върху погребенията на търновските царе, които били от изключителна важност за съдбата на средновековна България.

Краят на едно владетелско управление настъпвал при естествената или насилствена смърт, доброволен отказ (абдикация) от трона, сваляне чрез преврат и прогонване от страната. В такива случаи болярството имало решаваща роля, но

нерядко и външни участници – византийци, сърби, унгарци, татари. Тяхната намеса решавала въпроса с престолонаследията, но също и военно-политическата ориентация на страната. Постоянните войни и вътрешната нестабилност излагали владетелите на големи опасности и всявали несигурност в тяхното бъдеще. Повечето оглавявали войската по време на поход и често се сражавали наравно с войниците. Освен това непрекъснато ловували, което неведнъж водело до тежки травми и наранявания. Не били редки случаите на дворцови заговори, които слагали неочакван край на живота им.

От 20-те търновски царе, починали от естествена смърт по време на своето управление са четирима: Иван Асен II (1218–1241 г.), Тодор Светослав (1300–1321 г.), Георги Тертер II (1321–1322 г.) и Иван Александър (1331–1371 г.). Това предполага, че са погребани богато и тържествено в тяхната „царска църква“, с всички почести, отговарящи на високото служебно достойнство, което имали приживе. Останалите царе, които са погребани в Търново, загинали от насилствена смърт вследствие на дворцови интриги или военно стълкновение. Това са Асен I (1190–1196 г.), Петър (1185–1197 г.), Калоян (1197–1203 г.), Коломан I (1241–1246 г.), Михаил Асен (1246–1256 г.) и Константин Асен (1257–1277 г.).

И докато Асен и Петър са убити в царския дворец, Калоян среща смъртта по време на военен поход в палатката си пред стените на Солун, откъдето е пренесен в Търново. Тази внезапна смърт и обстоятелствата, при които настъпила, станали предмет на легенди, отразени в 27-то чудо на великомъченик Димитър, патрон и покровител на града. То било съставено от дякона Йоан Ставракий при църквата „Св. Димитър Солунски“, близък съвременник на събитието¹.

Друг търновски владетел, Константин Асен, загинал в битка с народната войска на Ивайло. Но тъй като царица Мария Кантакузина запазила силни позиции в двореца и престолния град, той трябва да е пренесен и погребан в него. Още един владетел, Михаил Шишман (1323–1330 г.) намерил смъртта си в сражението при Велбъжд на 28.07.1330 г. По време на боя бил тежко ранен и пленен, след което отведен в сръбския лагер.

В пространственото житие на Стефан Дечански (монаха Симеон) от Гр. Цамблак пише: „българският цар беше заловен от сръбските войници и доведен при царевия син Стефан, проявил тогава в битката много храброст и там бе лишен безславно от живот“². Една сръбска легенда съобщава, че „крал Дечански уби българския цар Михаил на Велбъжд“³. Пленен и мъртъв, той бил погребан от своите врагове и доскорошни сродници с подобаващо за неговия ранг внимание. Според житиеписеца „като взеха мъртвото тяло на оня Михаил и извършиха над него необходимото... приготвиха мъртвеца пребогато според обичая“⁴. Те направили погребението в църквата „Св. Георги“ в с. Старо Нагоричене, Кумановско.

Това е един от редките случаи, когато загинал на бойното поле владетел е погребан в чужда страна и далеч от престолния град. Най-вероятно се е дължало на обтегнатите българо-сръбски отношения и промените в двореца и прави-

телството. Победата на Стефан Дечански довела на българския трон неговия племенник Иван Стефан, подкрепян активно от майка си Ана-Неда Неман, изпратената в изгнание царица, и от сръбската войска.

Няма съмнение, че починалите в резултат на дворцови интриги или военни битки търновски владетели са погребани с по-малко внимание и държавни почести. Това се дължало на неблагоприятните обстоятелства, създадени от новия владетел и неговото обкръжение, което се отразявало върху избора на място и вида на погребалната церемония.

Ако починалият владетел е имал близък продължител, погребението се решавало от него и извършвало тържествено и богато, с подобаващи почести в неговата „царска църква“. Такъв е случая с Асен I, който е погребан през 1196 г. от брат си Петър, и то в построената от тях „Св. Димитър“, която след интронизацията им става първата „царска църква“ в столичния град. По същия начин трябва да е преминало погребението на Петър в следващата 1197 г., когато е положен в същата църква близо до своя брат.

При смъртта на Калоян настъпила промяна, тъй като нямал близък родственик. Той не бил погребан в неговата „царска църква“, намираща се в северния край на дворцовия площад, което означава, че церемонията не била придружена от нужните почести. Дворцовият преврат, вземането на властта от племенника му Борил и прибързаната женитба с царица Ана създавали сериозни пречки при погребението на предишния владетел.

По него време построената от Калоян „царска църква“ била най-голямата и представителна „обществена“ постройка в главната столична крепост. Изграждането ѝ станало в първите години на неговото управление и към края на XII в. вече е била завършена. Сведения за неговата строителна дейност намираме в едно от словата на Н. Хониат, писано през 1202 г. Отправено към Алексей III Ангел (1195–1203 г.), то казва: „Какво стана с този (Калоян), който се опълчи срещу нас с ръце и ум? Той направи седалището си като небесна дъга върху надоблачния Хемус. Противопоставя ти се, опълчва ти се и гърми оттам като Салмонеи, лъжливия Кринион и вече години безчинства...“⁵. По всяка вероятност църквата е пазела мощите на св. Иларион Мъгленски, донесени от Калоян в престолния град⁶. Не случайно Евтимиевото житие на светеца говори за „божественото желание на Калоян да се наслади на благодатта на светеца.“ За целта изпратил „с голямо усърдие и чест да вземат мощите на преподобния Иларион и с кандила и благовония пренесъл в славния град Търново“⁷.

През 1211 г. в тази „царска църква“ е проведен църковен събор, чиито решения са отразени в т.нар. Борилов синодик. Евентуалното погребение на Калоян е можело да превърне църквата в мемориал, прославящ неговите подвизи. Очевидно подобен акт не бил по вкуса на новия владетел и сподвижници, което станало причина погребението да се извърши на друго, не толкова значимо място.

И макар историческите и археологически свидетелства за погребения на търновски царе да са малко, все пак такива съществуват. Те позволяват възстановка на погребалната церемония, чието главно действащо лице отново бил владетелят, но вече като мъртъв. Защото „човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като разглежда тези (писмена), да си спомни за този, който я е направил”⁸.

В организирането на владетелските погребения вземали участие сановници и духовни лица, които следели за спазването на установения дворцов протокол и църковните канони. Например във византийската столица грижата за владетелските погребения се поемала от ведомството на епарха. Освен отговорностите по безопасността, благоустройството и реда на Константинопол, то организирано церемониите и погребенията на императорското семейство⁹. Дали и в Търново е било така е трудно да се каже, макар да е много възможно.

Единственото погребение, извършено „по царски” и със запазени исторически сведения е на сръбския духовник Сава (Растко Неман), който починал в Търново на 14.01.1235 г.¹⁰ По заръка на Иван Асен II бил погребан в неговата „царска църква”, където по-късно е положен самият той и членовете на неговото семейство. След победата при Клокотница на 9.03.1230 г. над епирците и освещаването на новопостроената църква „Св. четиридесет мъченици”, тя се превърнала в паметник на българската слава и победителя Иван Асен II.

В житието на канонизирания скоро след смъртта си духовник се отбелязва, че българският цар наредил да положат св. Сава в построения от него манастир, в църквата на светите и велики четиридесет мъченици и заповядал при погребението да се раздаде злато на бедните. Т. Хилендарец добавя, че когато се върнал в града, Иван Асен II отишъл в „своя манастир на божиата църква да се поклони към гроба на светията дойде, и радвайки се хвалеше бога, че в своя манастир се удостои да го има”¹¹.

Причините за това царско погребение са няколко: преди всичко принадлежността на починалия към династията на Неманичите, син на великия жупан Стефан Неман, брат на Стефан Първовенчани и чичо на управляващия крал Владислав. Като монах, основател и игумен на Хилендарския манастир на Атон, а от 1219 г. пръв сръбски архиепископ, той имал огромни заслуги към източното православие. И накрая, близкото родство с българския цар, чиято дъщеря Белослава по негово време е сръбска кралица, го правело част от българското царско семейство.

Ще кажем също, че Сава Сръбски бил от онези балкански духовници, които още приживе са уважавани и чествани като светци заради своята святост и добродетелен живот. Това обяснява голямото внимание, с което е приет и посрещнат в българската столица. Полагането на неговите тленни останки в „царската църква” на Иван Асен II е било съпроводено с много почести. Той бил погребан в зидан гроб (подобно гробница) до южната стена на наоса, върху който поставили скъпа мраморна плоча, повдигната над пода чрез странична рамка. Това позволило на

гроба да се отвори във вътрешното пространство на църквата. Надгробната плоча била застлана със скъпа багренида (багър), несъмнена владетелска инсигния, която издавала високия ранг на погребания.

Около гроба били поставени светилници и златоковани кандила, които го осветявали в полумрака на църквата и показвали на починалия пътя към отвъдното. По този начин българският цар изразил своята вяра, обич и уважение към светеца, както и пълно съобразяване с изискванията на дворцовата церемония. Смъртта на сръбския духовник може да бъде „видяна“ в стенописи от 1621 г., нарисувани от монаха Г. Митрофанович в трапезарията на основания от него Хилендарски манастир на Атон¹². Представеният цикъл включва 29 сцени, направени по житието на Теодосий, в които влизат най-важните моменти от неговото гостуване в Търново, Богоявление и Успението (смъртта) на светеца.

Всъщност втората сцена показва опелото, при което починалият е положен в дървен сандък (ракла), застлан с богата покривка. Той е повдигнат чрез поставка, откъдето е приликата с легло (ложе), каквото няма как да има в църквата. Патриарх Йоаким извършва погребалния обред, като в едната си ръка държи книга, а с другата благославя. Около него са представени свещеници и монаси-схимници. Въпреки че Иван Асен II не присъствал на погребението, е в сцената вдясно и зад ложето с протегнати напред ръце и глава, склонена към светеца. Според житието това се е случило в църквата „Св. четиридесет мъченици“¹³. Оттук и фонът на Успението, който се разминава с вида на църквата по времето на погребението, тъй като е използван архитектурен шаблон.

По този начин били погребвани повечето владетели и членовете на техните семейства. Това се подкрепя от сведения за погребението на царица Ана-Мария Арпад и нейния син Петър през 1237 г. в същата църква. Ще споменем откритата и по-късно изгубена мраморна плоча с надпис: „Тук почива раб божий Петър, син на Иван Асен“¹⁴. Нейната дължина от 1,50 м показва, че гробът е принадлежал на 10–12-годишно момче. По него време Иван Асен се намирал пред стените на никейския град Цурул (дн. Чорлу), който обсаждал със своите съюзници латинците. Извършените погребения потвърждават казаното и съществуването на официален дворцов протокол, който разрешавал отсъствието на владетеля.

Пример за царско погребение е миниатюрата „Смъртта на Иван Асен, сина на Иван Александър“ в Манасиевата летопис от 1345 г.¹⁵ Тя показва опелото на починалия, и то в мига, когато близките се прощават с него (Обр. 1). Наместо в църквата, художникът нарисувал сцената пред нея и дворцовия комплекс. Иван Асен е в пълен царски орнат (дивитисион, лор и червени ботуши) и корона на главата, под която има висока възглавница. Ръцете са положени на гърдите, а скиптърът се държи от ангел, изправен до починалия съвладетел от страната на краката. Над него е приведена майката-царица Теодора и неговата млада жена, която единствена носи черни траурни дрехи. Иван Александър е до главата на починалия и държи бяла кърпа, а по-назад остава Михаил Асен или Страцимир,

както патриархът размахващ кадилница. Над сцената като голям кръг е изобразен небесният рай, към който води широко отворена врата. Най-отгоре е Христос и ангели, които поемат душата на Иван Асен. По подобен начин е представена смъртта на владетелите във всички източноправославни страни, като се нарича успение или полагане в гроба (Обр. 2). Тя следва модели от църковната иконография, които по сходен начин представят смъртта на божията майка.

При разглеждането на владетелските погребални церемонии установяваме няколко основни момента. На първо място ще споменем обявяването на траур в чест на починалия император, цар, крал. Неговото семейство, сановниците и народът се обличали в специални дрехи, които имали скрита символика. И докато за императорите дълго време оставал белият цвят, то всички останали се обличали в черно¹⁶. След тържествената панихида на деветия ден от смъртта на владетеля те се сменяли с цветни. В по-късните векове настъпила промяна, при която черните дрехи влезли и във владетелското семейство.

Изнасянето на починалия от двореца се придружавало от викове и стонове на оплаквачки, биене на камбани и клепаля, палене на свещи и тамян. Христовата заповед „Не скърбете за починалите!“ така и не се наложила в източноправославния свят. За християнството земният живот е странстване и път към небесното отечество. Ето защо смъртта е заспиване (успение), след което починалите ще възкръснат за нов живот в божие царство. Образувано се голямо шествие, в което участниците – светски и духовни лица, носели литийни кръстове, хоругви и знамена – инсигниите на починалия владетел. И така до избраната за погребението църква. В едни случаи това била дворцовата, а в други „царската църква“, построена от владетеля или неговия баща.

Известно е, че византийските императори предварително избирали места за свои гробници, като отбелязвали това в своите завещания.

Ще споменем известната епитафия на император Василий II (976–1025 г.), в която се казвало: „Аз Василий Багренородни, определям си гробница в местността Евдомон и почивам тук от неизмеримите трудове, които понесох в сражения и които мъжествено издържах“¹⁷. Тези саморъчно написани стихове били издялани върху неговата надгробна плоча в църквата „Св. Йоан Евангелист“ при Евдомон, в околностите на Константинопол.

По подобен начин протичали владетелските погребения в Сърбия, Молдова и Влашко през разглежданата епоха и дълго след това. За тях Д. Кантемир пише, че „след смъртта на владетеля неговите останки се предавали на земята в храма на манастира, ако той е построил приживе, в противен случай извършвали неговото погребение в катедралната църква“¹⁸.

Тържествената църковна служба, т.нар. опело било придружено от псалми, песнопения, свещи и камбанен звън. Тя може да бъде видяна в наши и чужди художествени паметници. В нейния край се извършвало полагането в гроба на мъртвия владетел. И докато починалите от естествена смърт владетели се погреб-

вали в наоса, тези от насилствена смърт намирали място в притвора, тъй като не били помазани и пречистени приживе. Ще отбележим, че вселенските събори от 419 и 681 г. забранявали „даването на свето причастие на телата на умрели“, което предполага извършването на литургия преди погребението¹⁹.

Владетелските гробове били широки и дълбоки, иззидани с тухли, облицовани и покрити с каменни плочи от мрамор или гранит. Починалите били поставяли в дървени сандъци (ракли), застлани със скъпи тъкани и възглавници, след което били спускани в гроба, засипвани с пръст и затваряни с плочи. Запазените фрагменти от надгробните похлупаци, някои вече изгубени, показват, че върху тях имало скулптирано изображение на починалия в цял ръст, носещ всички знаци на своето владетелско достойнство (Обр. 3). Ще споменем надгробната плоча на царица Ана-Мария Арпад от 1237 г. в църквата „Св. четиридесет мъченици“ и на Иван Александър в дворцовата църква „Св. Параскева“²⁰. Времето, което разделя двете погребения, е повече от век и показва, че надгробните скулптирани плочи са използвани през цялото Второ царство.

Развитието на релефната надгробна пластика е станало под влияние на романското, по-късно и готическо изкуство, вследствие на засилените контакти със страните от Западна Европа. Със своите статуи, релефи и декоративна скулптура те оказали влияние върху много чужди култури, сред които и българската (Обр. 4).

По него време в църквите се погребвали само най-достойните, тези които „не умират и след смъртта си“ – императори, царе, крале, висши сановници, патриарси, епископи. И при техните погребения се наблюдава рязка диференциация в зависимост от богатството, знатността, светостта и не на последно място характера на смъртта. Царският гроб представлявал паметник, отправен към живите, който пазел спомена за починалия и неговите дела. Същевременно му осигурявал слава и вечна известност, т.е. безсмъртие. Ограбените през вековете търновски църкви не позволяват да проследим с подробности тази погребения. Но и малкото запазени от тях потвърждават направените заключения.

Йерархическите погребения отговаряли на есхатологическите виждания на средновековните хора за индивидуално възкресение, според живота на всеки. Идеята за общност в смъртта и колективното възкресение била сменена от раздаването на божията милост след смъртта, в зависимост от личните заслуги²¹. Не случайно в основата на християнските погребения освен почит към мъртвите лежи стремежът чрез молитва да се облекчи задгробната съдба на душата на починалия.

Голямо значение в погребалната церемония имало облеклото на починалия владетел. И в този случай оставало тържествено, като се състояло от дивитисион и лорос, изработени от скъпи златотъкани платове²². Червените ботуши били украсени с различни символи, сред които двуглави орли или флорални мотиви. Така изглеждат търновските царе в художествените паметници и каменните гробни похлупаци. Това било единственото възможно облекло, с което владетелят се показвал

в живота и в смъртта пред своите поданици. И макар че релефите включвали и други инсигнии – корона, скиптр, акакия, те не придружавали владетеля в гроба.

След погребението участниците в него излизали от църквата, раздавали пари на бедните и отново с шествие се връщали в двореца. Там църковният архиепiscop държал реч в прослава на починалия владетел, като хвалел делата му. След което великият логотет прочитал неговото завещание, в случаите когато имало такова²³. Според член 48 на Дубровнишкия законник „когато умре владетел, добрият кон и оръжие да се даде на царя, а плащът, бисерният и златен колан – на сина му“²⁴. По него време коланите били важно съсловно отличие, което на Запад се получавало при посвещение в рицарство, а на Изток – при удостояване с ранг и признаване върховенството на сюзерена. Най-често скъпите церемониални колани са преминавали по наследство от баща на син. Вероятно по този начин е ставало предаването на владетелските инсигнии в случаите, когато наследникът на трона е пряк роднина.

При всички радостни или тъжни събития хората независимо от своето обществено положение се обръщали към бога. Тържествените богослужения имали особено важна роля при владетелските погребения. Те им придавали пищност и достолепие, които били задължителни предвид високия ранг на починалия. С малки изменения погребалната церемония се запазила през вековете. Обявеният траур при смъртта на владетеля се отнасял както за царския двор, така и за поданиците. Военните отряди спускали знамената и навеждали надолу своите оръжия. Празненствата и забавленията били недопустими. Такава била византийската практика, която преминала в България и съседните страни. Подобно на други ритуали, свързани с живота на владетелите, техните погребения протичали по този утвърден модел и били изцяло подчинени на официалния протокол и църковните канони.

БЕЛЕЖКИ

¹ Златарски, В. История на България през средните векове, т. III. С., 1972, с. 585.

² Лазаров, И., И. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII–XIV в. В. Търново, 1993, с. 71.

³ Пак там, с. 70.

⁴ Пак там, с. 70.

⁵ Пак там, с. 21.

⁶ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 420–421.

⁷ Ангелов, Б. М. Генов. Стара българска литература. С., 1922, с. 32; Патриарх Евтимий. Съчинения. С., 1990, с. 79 и сл.

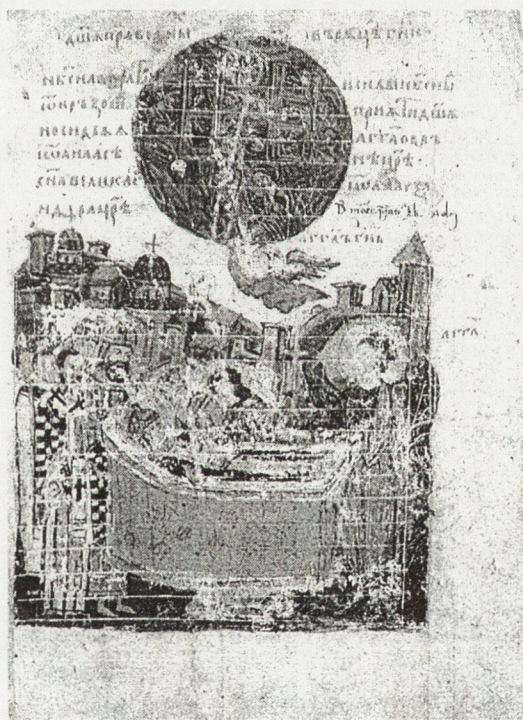
⁸ Бешевлиев, В. Прабългарски надписи. – ГСУ ИФФ, XXXII, 1936, с. 98.

⁹ Литаврин, Г. Г. Как са живели византийците. С., 1984, с. 42.

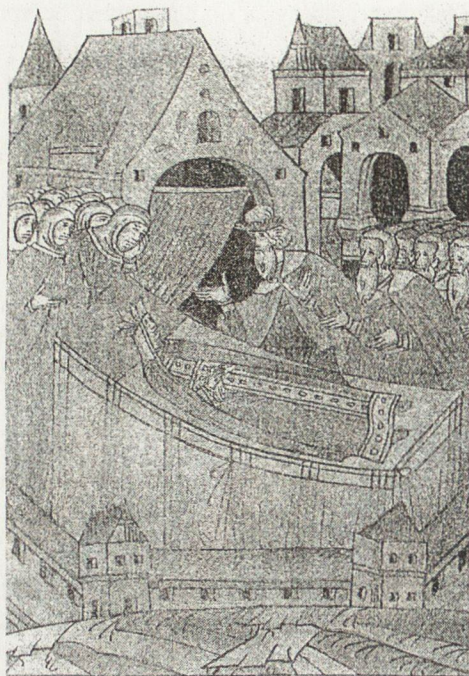
¹⁰ Гаврилович, А. Свети Сава. Преглед живота и рада. Београд, 1900, с. 187.

¹¹ Пак там, с. 188.

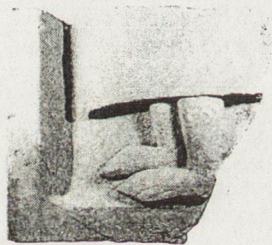
- ¹² Радойчич, Св. Майстори старог српских сликарства. Београд, 1938, с. 83.
- ¹³ Доментиан. Животи светого Саве и светого Симеона. Београд, 1938, с. 207.
- ¹⁴ Берон, В. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004, с. 37.
- ¹⁵ Дуйчев, И. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1964, мин. 2.
- ¹⁶ Treinger, O. Die oströnische kaizer – und reichsi de nach ihren Gestaltunh imhöpischen zeremoniell. Yena, 1938, S.156.
- ¹⁷ ГИБИ, т. VI. С., 1965, с. 64.
- ¹⁸ Лазаров, И., И. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 115.
- ¹⁹ Архимандрит Авксентий. Литургика. Пловдив, 2005, с. 671.
- ²⁰ Москов, М. Разкопки на черковите „Св. Димитър” и „Св. Четиридесет” в Търново. Търново, 1912, с. 21; Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 126, обр. 69.
- ²¹ Dagron, G. Le christianisme dans la ville Byzantine. – DOP, 1977, p. 18.
- ²² Беляев, Д. Ежедневные и воскресные приемы византийских царей и праздничные выходы в храм св. Софии. – СПб, 1913, с. 56; Pilz. Loros – ett byzantiniske insignium. Byzantina. Nordisk tidskrift for byzantinology. 1972, 1, 37.
- ²³ Лазаров, И., И. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 116.
- ²⁴ Ковачевич, Й. Средновековна ношна балканских словена. Београд, 1953, с. 172.

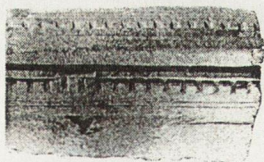
Обр. 1. Смъртта на Иван Асен, сина на Иван Александър. Манасиева летопис – 1345 г.

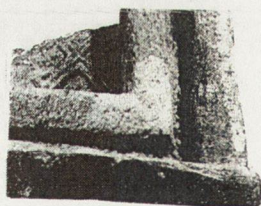
Обр. 2. Смъртта на Евдокия Дмитриевна през 1407 г. Лицев свод – XVI в.

а

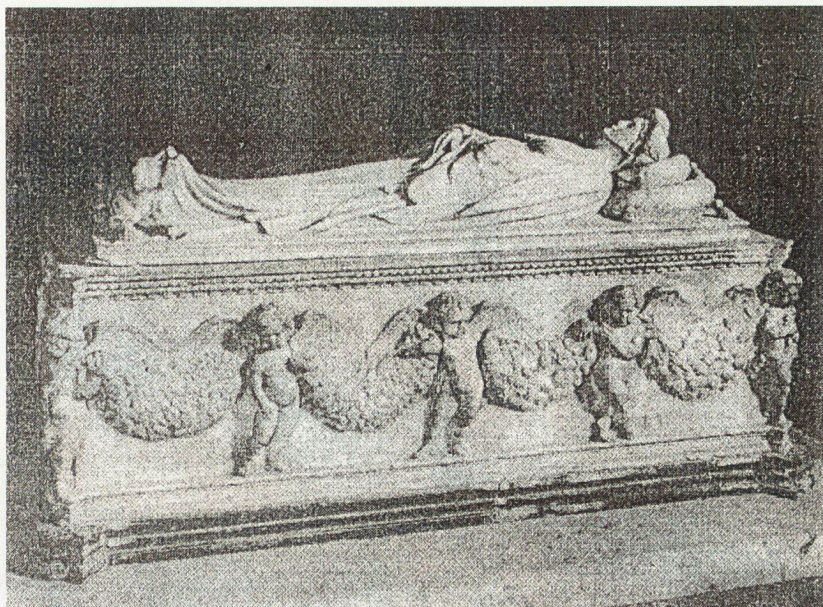

б

в

Обр. 3. Каменен похлупак от гроба на Иван Александър – 1371 г.
а) похлупак; б) страничен перваз; в) рамка.

Обр. 4. Каменен саркофаг на Ил. Карето.
Църква „Св. Мартин“ в Лука, Италия – 1406 г.